

«Жила у нас на улице дворничиха, молодая баба, но в доску одинокая» (АиФ №7.с.11. 2009) в значении «совершенно, абсолютно». Также: «Разве не советский в доску поэт Евгений Евтушенко!» (Время №187.с.9. 2009)

Очевидно, что налицо не просто расширение значение ФЕ, но и выражение какого – то дополнительного оттенка значения.

Вторую группу составляют такие отклонения от норм употребления или изменения, которые приводят к коренному преобразованию самой фразеологической единицы, когда она утрачивает свою категориальную сущность и не воспринимается как фразеологизм. Например: **А может быть и душевная лень, нежелание сделать малейшее усилие – перевернуть медаль и посмотреть, что там, с другой стороны** (Литер №233.с.6. 2009) вместо обратная сторона медали «противоположная, всегда отрицательная, теневая сторона чего-либо»

Правда ссору из двора не выносили (Время №56.с.10.2010) вместо выносить ссор из избы «разглашать ссоры, дразги, происходящие между близкими людьми. «**Конечно, родиться в бронежилете, а не просто в рубашке, было бы для них куда надежнее** (КП№49.с.2.2008).

«Училась (журналистка) очень долго и очень хорошо, пока не доучилась до ручки, вделанной в дверь «Российской газеты» («Российская газета», 6 февраля 1993).

В какой степени отклонения от нормы употребления воздействует на фразеологическую единицу, изменяет ее, можно объективно ответить следующим образом. В первом случае мы имеем дело с индивидуально – авторским преобразованием, в котором фразеологическая единица сохраняет свою категориальную определенность и отличается от нормативного употребления своей ненормативностью за счет изменения того или иного параметра ее категориальной характеристики. Во втором случае преобразования приводят к разрушению самой фразеологической единицы, в результате которого мы получаем не фразеологическую единицу, а определенное сочетание слов; фразеологической единицы как таковой в этих случаях нет.

Но в этом и другом случае журналисты, вне всякого сомнения, отталкиваются от нормативного употребления, которое предполагает знание самой фразеологической единицы. Такое употребление и в первой, и во второй группе преобразований мы не можем рассматривать как ошибки в употреблении фразеологических единиц, ибо за этим стоит определенная целенаправленность, которая предполагает хорошее знание фразеологии языка журналистами.

КП- Казахстанская правда

* * *

Мақалада орыс тілді газеттердегі фразеологиялық бірліктердің трансформациялануы сөз етіледі.

Е. С. Адаева

МӘТІН ТИПТЕРІ

Мәтін типологиясы өзінің мәтін теориясындағы маңыздылығына қарамастан, әлі де жете зерттелмеген. Типологизацияның негізін құрайтын критерийлер де анықталмаған. Объективтік тұрғыдан мұны мәтін феноменінің көпаспектілігімен, яғни күрделілігімен, ал субъективтілік жағынан мәтін мәселелерінің бір теорияға жатқызылып, жете зерттеле басталғанына көп уақыт болмағандығымен түсіндіруге болады. Ең үлкен қиындық – мәтін дифференциациясы кезінде бір ғана критерийге сүйенуге болмайды, себебі классификация жасау үшін бұндай негіздеме өте тұрақсыз болып табылады.

Қазіргі уақытта «мәтін типі» ұғымы мәтін теориясының заманауи зерттеулерінде, оның ішінде мәтін лингвистикасында жиі қолданылады. Ол мәтін манифестацияларының эмпирикалық түрдегі формаларын білдіреді. «Мәтін типі» ұғымын түсіндіруде қайшылықтар әлі де айтарлықтай. Ол бірде өте тар мағынада, бірде кең мағынада пайымдалады. Мәселен, кейде аспаздық рецепт те мәтін түрі ретінде қабылданса, кейде аударма мәтін түрі ретінде түсіндіріледі.

Осы тақырыптағы дискуссиялардың барлық қиындықтарына тоқтала бермей, ғылымдағы

жинақталған мәліметтерге сүйене отырып, мәтіннің түрлі манифестацияларын бөліп қарастыру мақсатында негізгі критерийлерді анықтауға болады. Бұл критерийлер көптеген көрсеткіштер қатарынан құрылып, мәтіннің ақпараттық, функционалдық, құрылымдық-семиотикалық, коммуникативтік сияқты негізгі белгілерін қамту керек.

Бұл белгілердің әрқайсысы тиісті классификацияның негізі бола алады. Ал бұлардың біріктірілуі белгілі қиындықтарды туындатады: теориялық тұрғыдан әр мәтін аталған негіздемелер бойынша басқаларынан ерекшелену керек. Бұндай «мінсіз» классификация күрделі келеді, себебі белгілердің ұқсастықтары мен өзгешеліктері әр түрлі болып қиысуы мүмкін. Мысалы, ақпараттық қасиеттер ұқсастықтарына коммуникативті қасиеттердің қайшы келуі мүмкін және т.б. Көпәспекттілік салдарынан бір мәтіннің өзінің түрлі топтарға қатысты болуы да типологизация критерийлерін таңдауды қиындатады.

Түрлі критерийлерге сүйене отырып, алғашқыда мәтіндерді «ғылыми және ғылыми емес мәтіндер», «көркем және көркем емес мәтіндер», «монологтық және диалогтық мәтіндер», «моно-адресатты және полиадресатты мәтіндер» және т.б. деп бөлуге болады. Осы бөлінулердің әрқайсысы шындығында қолданылады, алайда жалпы және жеке типологияға сәйкес олар бұрыс болып табылады. Мәселен, көркем мәтіндер бір жағынан ғылыми емес мәтіндерге жатса, екінші жағынан монологтық және диалогтық топтарға бірдей жатқызылады.

Осындай қайшылықтардан ада болу мақсатында енді біршама орныққан, экстремәтіндік, яғни шынайы коммуникациялық (коммуникативті-прагматикалық) факторларға негізделетін классификацияларға сүйенетін боламыз.

Мәтін мәселелерімен айналысатын көптеген авторлар болмыстың бейнелену сипатына сәйкес және коммуникация факторларын есепке ала отырып, алғашқыда барлық мәтіндерді *көркем* және *көркем емес* деп бөледі. Көркем емес мәтіндер бірмағыналылыққа, көркем мәтіндер көпмағыналылыққа негізделуімен сипатталады. Екеуі де түбегейлі маңызды мәселелер болып табылады.

Оған қоса, мәтіндер ұсынылу формасы бойынша ауызша және жазбаша болып бөлінеді. Біз ары қарай жазбаша мәтіндер, оның ішінде көркем және көркем емес мәтіндер туралы сөз етеміз.

Төменде келтірілетін ерекшеліктер «көркем және көркем емес коммуникацияның негізгі белгілері болып табылады:

1. коммуникация мен адам тіршілік қарекетінің арасындағы тікелей байланыстың болу/болмауы;

2. эстетикалық функцияның болу/ болмауы;

3. мазмұнның эксплициттілігі/имплициттілігі (мәтін астарының бар немесе жоқ болуы);

4. қабылдаудың бірмағынаға немесе көпмағынаға негізделуі;

5. болмыстың шынайы/шынайы емес бейнеленуі.

Бұл тізімдегі алғашқы ерекшеліктер көркем емес мәтін белгілері, ал кейінгілер көркем мәтін белгілеріне жатады» (1,112).

Көркем мәтіндердің түр және жанрлық белгілеріне бағытталған өзіндік типологиясы да бар. Көркем емес мәтіндер де өзіндік жеке типологияға ие. Мәселен, бұқаралық қарым-қатынас мәтіндері; ғылыми мәтіндер; ресми-іскерлік мәтіндер.

Көркем мәтіндер ассоциативтік-образдық ойлауға, ал көркем емес мәтіндер логикалық ойлау заңдарына негізделеді. Көркем мәтіндерде өмірлік материалдар автор көзімен көрген өзінше бір «кішкентай әлемге» айналады. Сондықтан көркем мәтіндерде үнемі мәтін астарлылығы, «екінші болмыс» болады. Көркем емес мәтіндерде болмыс көбінесе бір мағыналы келіп, шынайы бейнеленеді. Көркем және көркем емес мәтіндер адамның эмоционалдық және интеллектуалды жақтарына әсер ету түрлері тұрғысынан да ерекшеленеді. Сондай-ақ мәтіндер функциялары бойынша да ажыратылады. Көркем емес мәтіндер коммуникативті-ақпараттық, ал көркем мәтіндер коммуникативтік эстетикалық қызмет атқарады.

«Көркем емес мәтін үшін фактілердің мүмкіндігінше объективті, логикалық түсінікті мәні, ал көркем мәтін үшін бейнелі-эмоционалды, яғни субъективті мәні маңызды. Сондықтан, көркем мәтінде форманың алатын орны зор, себебі көркемдіктің мәні содан басталады. Мәселен, пейзажды суреттеу өздігінен қажет болмаса да, ол автордың, кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін суреттеудің формасы ғана болуы мүмкін. Ішкі образды жоспар көбінесе сыртқы заттық жоспар арқылы беріледі. Көркем емес мәтінде кездеспейтін екіжақтылық немесе көпжоспарлылық осылайша құрылады» (2, 32).

Көркем мәтінде ассоциативті байланыс

маңызды орын алатындықтан, көркем сөз мағынасы жағынан толығымен дерлік сарқылмайтындай келеді. Түрлі ассоциациялар көптеген «мағына ұлғайтуларына» («наращивания смысла») әкеледі (В.В. Виноградов термині). Тіпті заттық әлемнің бірдей реалийлері әр суретшіде түрліше қабылданып, әр түрлі ассоциацияға әкелуі мүмкін. Мысалы, О. Мандельштамда «тас» - қаталдықтың, сенімділіктің («Тас» - кітап аты), ал И. Анненскийде ол еркіндік жоқтығының, жан күйзелісінің нышаны («Ақ тастың мұңы»). К. Бальмонт үшін «Күн» - мейрамның, қайнаған өмірдің нышаны болса, Ф. Сологуб үшін ол құраудың, жансыздандудың белгісі. Көркем мәтінде заттық-ұғымдық құбылыстан гөрі, зат бейнесін ойда елестете алу маңызды. Дәл осы *елестету* тікелей қабылдау мен түсінудің арасындағы арқау болып табылады.

Көркем және көркем емес мәтіндер *анализмнің* сипатына қарай да ерекшеленеді: көркем емес мәтіндерде анализм ашық дәлелдеу, аргументация жүйесі арқылы көрінеді, ал көркем мәтіндерде анализм жасырын сипатта келеді. Суретші іс жүзінде дәлелдемейді, ол нақты бейнелерді қолданып, әңгімелейді.

Айтылымдардың құрылымы мен қызметі жағынан да көркем және көркем емес мәтіндер бір бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Көркем емес мәтіндерде құрылымдық қызметті рационалды-логикалық, ал көркем мәтіндерде эмоционалды-риторикалық құрылымдар атқарады. Рационалды-логикалық құрылымдар ақиқатқа негізделсе, эмоционалды-логикалық құрылымдар болмысты түсіндіруге негізделеді. Екінші жағдайда мәтін экспрессивтілігі жоғары келеді.

Рационалды-логикалық құрылымдар хабарлаудың фактілік жағын бейнелейтіндіктен, олардың элементтерін алып тастауға болмайды. Бөліктердің жоғалуы мағынаның өзгеруіне әкеледі. Ал эмоционалды-риторикалық буындарды алып тастау мәтіннің жалпы мағынасын бұбайды.

Эмоционалды-риторикалық құрылымдар көркем мәтіндерге тән, бірақ ол бұқаралық коммуникациялар мәтіндерінде (мысалы, газеттерде) де көрінеді. Себебі бұқаралық-ақпарат құралдарындағы мәтіндердің көпшілігі әсер ету функциясына негізделген.

Мәселен, мына мәтінге назар аударайық:

«Белгілі ғалым, профессор Р.Г.Пиотровский жетекшілік ететін Бүкілодақтық «Статистика речи» тобы 1970 жылдан бастап машиналық аударма жүйесі бойынша зерттеулер жүргізді. Бұл жүйе қазіргі уақытта да актуалды болып

саналатын интерактивті-стратификациялық тәсілге негізделеді. Мұндай әдіс бойынша аударуға тиісті мәтінді қайшылықсыз сипаттау үшін ол кезеңдік сипатта қарастырылуы қажет.

Ленинградтағы А.И.Герцен атындағы Педагогикалық институттың инженерлік лингвистика зертханасында 1975 жылдан бастап зерттеле бастаған СИЛОД атты аударма жүйесі көптілді жүйе ретінде өз міндетін атқара бастады. Оның сөздіктермен және морфологиялық тұрғыда жабдықталуы аса күшті және құрамында трансфер қолданыс табатын грамматикасы бар жүйе болып саналады».

Көріп отырғанымыздай мәтіннің айтылымдары фактілерге негізделген. Олар эмоционалды-баға беру ерекшеліктерінен ада, тек объективті мазмұнды беруді көздейді. Баяндау негізінде рационалды-логикалық құрылымдарға бағытталған және интеллектуалды қабылдауға арналған.

Ал мына үзіндіге назар аударайық:

В 1771 году Москву посетило ужасное бедствие — в январе месяце в столице открылась страшная мировая язва. Занесена была чума в Москву войском из Турции.

Жители столицы впали в уныние ... По словам очевидца, Подшивалова, народ умирал ежедневно тысячами...

Вот как описывает это страшное время П.И. Страхов, профессор Московского университета, бывший еще гимназистом.

- «Вот, бывало, - говорит он, - я, в казенном разночинском сюртуке из малинового сукна с голубым воротником и обилагами над голубом же стамедном (шерстяная косонитная ткань) подбое, с медными жёлтыми большими пуговицами и в треугольной поярковой шляпе, бегу от брата с бумажкой в руке по валу, а люди - то из разных домов по всей дороге и выползут и ждут меня и, лишь только завидят, бывало, и кричат: «Дитя, дитя, сколько?» А я-то лечу, привскакивая, и кричу им, например: «Шестьсот, шестьсот». И добрые люди, бывало, крестятся и твердят: «Слава Богу, слава Богу!» Это потому, что накануне я кричал семьсот, а третьего дня восемьсот! Смертность была ужасная и росла до сентября так, что в августе было покойников чуть-чуть не восемь тысяч».

Мәтіндегі сапалық сын есімдері, төл сөз, ауызекі-халықтық үлгілермен эмоционалды боялған мәтіндегі баяндау, суреттелген оқиғаны атап қана қоймай, куәгерлердің сезімдерін де

көрсетеді. Мұндай баяндау үлгісі эмоционалды әсер етуді мақсат етеді.

Көркем емес мәтінде сөйлеудің рационалды-логикалық құрылымы мазмұнды берудің эксплициттілігімен және жүйелілігімен ерекшеленеді. Мұнда эмоционалды сөздер мен экспрессивті конструкциялар болмайды. Мұндай сөйлеу эмоционалды-риторикалық құрылымы басым көркем немесе публицистикалық мәтіндерден ерекшеленді. Мәселен, төмендегідей сөйлем-айтылымдарды салыстырайық: *Свою остановку он узнал, сошел. Теперь километра полтора надо было пройти по широкой улице унылого заводского типа, без дерева, раскалённой* (А. Солженицын Раковский корпус). Сал.: *Он узнал свою остановку и сошёл. Теперь надо было еще пройти километра полтора по широкой раскаленной улице унылого заводского типа, не имеющей ни одного дерева.*

Толыққанды лекикалық сәйкестікке қарамас-тан, эмоционалды тұрғыда бұл айтылымдар сәйкес келмейді. Екінші нұсқа өз эмоционалдылығын жоғалтқан. Осындай айтылым үлгілерін салыстырғанда, қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екендігін анықтаудың қажеті жоқ, ең жақсысы олардың қайсысы мәтіннің мақсаттық негізделуіне сай келетінін анықтау.

Ал мына мәтіннің құрылымын қарастырып көрейік:

«Біреу келіп, менің қолымды алып дистресс-стен күйзелуге, күйзелуден жабырқаңқы көңіл-күйге, сөйтіп қайғы арқылы қуанышқа алып шығу керек.

Бірақ мені кім алып шығады? Күйеуім? Құрбым? Костя мен Машка Кудряцева?

Қоңырау шалынды. Мен көзімді үстелден телефонға жүгіртемін. Телефон үн-түнсіз. Сол кезде мен есікті қағып тұрғанын түсінемін. Орнымнан тұрып есікке қарай бет алдым. Есікті аштым.

Есік алдында – итальян тілінен аударғанда «сұлу әйел» дегенді білдіретін Белладони есімді менің көршім тұр екен».

Көріп отырғанымыздай мәтінде ешқандай образды (ауыстырмалы) қолданылған, эмоционалды сөздер жоқ. Алайда мәтіндегі фразаларда эмоция жоқ деп айта алмайсыз. Сұраулы құрылымдар, қайталаулар, парцелляция, грамматикалық құрылымдардың толық еместігі т.б. үзіндінің көркем мәтінге жататындығын көрсетеді.

Бұдан образдылықтың көркем мәтіннің негізі болып табылғанымен, ондағы болатын эмоционалдылықпен міндетті түрде қатар келе бермейтіндігін көреміз. Ал сөздегі образдылық ұғымы өз алдына бөлек қарастыратын мәселе болып табылады.

1. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2004. – с. 279.

2. Михайлов Н.Н. Теория художественного текста. – М.: АСАДЕМА, 2006. – с. 218.

В статье рассматриваются основные проблемы типологии текста, анализируются художественные и нехудожественные тексты.

In this article considered the main problems of text's typologies, analyzed artistic and non artistic texts.

Қ. Ә. Айсұлтанова

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ НЕГІЗІ – ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯ

Ұлт пен тілдің бірлігі жөніндегі қағиданың тіл білімінде әлдеқашан айтылып, бұл күнде орнығу дәрежесіне дейін жететін уақытысы болған сияқты. Бұл тұжырымды кезінде әйгілі тілші В.фон Гумбольдтың дәлелдеп кеткені тілші ғалымдар үшін жаңалық емес. Ол өз сөзінде: «Тіл – сөйлеу арқылы ойды жеткізу үшін тұрақты қайталанып отыратын рухтың күші. Демек, әрбір ұлт өз тілінің шеңберімен қоршалған», - деп көрсеткен еді (1,349).

Бұл қағиданы белгілі қазақ тілшісі, академик Ә.Қайдаров та нақтылай түсіп, тілдің ұлттық

ерекшеліктерге сай қалыптасатын қызметінің арқасында ұлт туралы толық мағлұмат алуға болатындығын айтып өткен еді (2,11). Тілдің ұлтқа қызмет етуі, ұлтпен тығыз бірлікте өмір сүретіндігі туралы академик Ә.Қайдаровтың тілдің кумулятивтік қызметін ашып көрсетуі де маңызды. Өйткені, тілдің негізгі қызметтерінің бірі ретінде мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Тілдің бұл қызметі терминологиялық тұрғыдан да үлкен қажеттілікке ие.

Тіл мен ұлт психологиясының бірлігіне қатысты орыс тілшілерінің бірі А.Леонтьевтің